

הכתב השמרוני בכתבי הגאונים

מאת י. בן־צבי

החוקר האירופי הראשון שגילה את השמרונים לחכמי הנוצרים באירופה היה יוסף סקאליגר⁽¹⁾, והוא שפרסם ראשונה בדפוס את הכתב השמרוני בשנת 1583 למנינם. אולם כבר העירותי על כך, ש"גילוי" השמרונים ע"י היהודים קדם ל"גילויים" ע"י הנוצרים. ר' עזריה מן האדומים הביא בספרו "מאור עינים", שהופיע בדפוס כשמונה שנים לפני פרסומו של סקאליגר, את האלפא-ביתא השמרונית אשר העתיק מכתב-יד "מסעות ארץ-ישראל" לרבי משה באסולה⁽²⁾. אולם גם רבי משה באסולה, גם רבי עזריה לא היו הראשונים בחכמי ישראל להתעניין בחייהם ובספרותם של השמרונים. וכבר הבאתי בהקדמתי לס' השמרונים⁽³⁾ את שמותיהם של תיריניו וחכמינו שחקרו את דברי השמרונים בזמנם מן המקור הראשון, כגון ר' בנימן מטודילא, הרמב"ם, ר' יהודה אלחריזי, הרמב"ן, ר' אשתורי הפרחי, משולם מוולטירה ור' עובדיה מברטנורא. וכמו כן את שמו של ר' שמואל שולם בעל ס' היוחסין, שהביא בסוף ספרו קטע שלם מס' יהושע השמרוני, ודבר זה מוכיח שהיה מצוי אצל הספרות השמרונית וכנראה שידע את כתבם. גם ר' משולם מוולטירה הנזכר מזכיר את "הכתיבה" של השמרונים שהיא "משונה", ומונה את האותיות, שאין הם יודעים לבטא — שמונה במספר.

לרשימה זו יש להוסיף את שמו של הרדב"ז שהתעניין בכתב השמרונים; ואלה הם דבריו בשו"ת שלו, ס"י תתפ"ב (תמ"א): "ובדקנו בכתב העברי, הנמצא היום ביד הכותיים, שכתוב ספר תורה שלהם, ולא נמצא שמי"ם וסמ"ך צריכין לעמוד בנס, ולא בשום אות זולת העי"ן, שהיא כמו משולש סתום, וליכא למימר שהכתב עברי עצמו נשתנה חדא, שאין לנו לאמר כן מסברא. ותו, דאלו הכותיים מחזיקים במצות קריאת התורה, והספרים שלהם קדומים, וגם לא הלכו בגולה ולא הורקו מכ"י אל כ"י, דכאן בארץ ישראל ספרי כותים נמצאו, וכאן היו". הרדב"ז נולד בש"ר⁽⁴⁾ (1470), עלה לארץ בקירוב בשנת שי"ד (1554), ונפטר בשיבה בהיותו בן מאה שנה ומעלה, בש"ש⁽⁵⁾ (1574). ברור איפוא שגם דבריו נכתבו לפני חקירותיו של סקאליגר. בין החכמים הנוצרים היה הרמב"ן הראשון, שהקדיש תשומת לב מיוחדת

(1) בערבית תרגם את שמו "סולמי" (מלשון سلم = סלם).

(2) י. בן־צבי, מסעות ארץ ישראל לר' משה באסולה, ירושלים, תרצ"ח, ע' 11.

(3) ספר השמרונים, תרצ"ה, ע' 6.

לכתב השמרונים. בסוף פירושו על התורה הוא כותב, כי בבואו לעכו מצא שם בידי זקני הארץ "מטבע כסף פתוחי חותם, מצדו האחד כעין מקל שקד, ומצדו השני כעין צלוחית; בשני הצדדים סביב כתב מפותח באר היטב, והראו הכתב לכותיים וקראו מיד, כי הוא כתב עברי, אשר נשאר לכותיים, כמו שנזכר במסכת סנהדרין, וקראו מן הצד האחד שקל השקלים ומן הצד השני: ירושלים הקדושה".

הרמב"ן ערבב כאן את כתב השמרונים עם הכתב העברי הקדמון, אשר על המטבעות, אף-על-פי שיש הבדל ביניהם, באשר הכתב השמרוני שהשתלשל מתוך הכתב העברי הישן, פיתח צורות מיוחדות השונות במקצת מהכתב העברי הקדמון. ואשר למטבע אשר הוא מזכיר, נראה שהשמרונים שבזמנו של הרמב"ן טעו קצת בקריאתה, כי הקריאה הנכונה היתה בלי ספק לא "שקל השקלים" אלא "שקל ישראל". לעומת זאת נכונה הקריאה "ירושלים הקדושה"⁽⁴⁾. עכשיו הביא הפרופ' הרב ש. אסף תצלום של קטע אחד מהגניזה, שנשמר בקימברייג' והרשה לי בטובו לפרסמו (ראה הצירוף). את התשובה שבקטע הזה כבר פירסם בשעתה ד"ר יעקב מאנן⁽⁵⁾, אולם מאנן השמיט את העיקר, דהיינו את עצם האלפא-ביתא השמרונים. עכשיו הודות לתצלומי של הרב אסף ניתנה לנו היכולת לראות במו עינינו את האותיות בצורתן, כפי שנעתקו ע"י הגאון בתשובתו. התשובה שייכת, כנראה, לרב האי גאון, ומכאן יש לראות, כי במאה הי"א כבר לא היתה ידיעת השמרונים זרה לחכמינו וגאוינו. צורת האותיות של האלפא-ביחא השמרונים היא, אמנם, משונה קצת, ובאי-אלה פרטים שונה מהכתב השמרוני הידוע לנו כיום היטב, אולם ברובן הגדול דומות האותיות לכתב הנהוג בכתבי-היד השמרוניים הידועים לנו.

עובדה זו, כי במאה הי"א כבר התעניינו חכמי ישראל בחקירת הכתב השמרוני, ראויה לתשומת לב, שהרי זו עדות נאמנה על רוחב חוג התענינותם של חכמינו בדור הגאונים, שיצאו ממסגרת ארבע אמות של הלכה ונגעו בבעיות היסטוריות חשובות, ומתוך שחיפשו ראיות לדעותיהם מהמציאות המעשית אשר סביבם, באו לידי התחלת החקירה המדעית. כמו כן חשוב הדבר לשם ידיעת תולדות המחקר השמרוני, שתחילתו נעוצה לא בגילוי השמרונים ע"י האירופיים במאה ה"ט", אלא בחקירת חכמי ישראל שקדמו לגילוי זה מאות שנים.

(4) עי' שקלי הכסף של המרד הראשון משנות 60-70 אחר ספח"ג בספרו של מ. נרקיס,

מטבעות היהודים, ספריה לידיעת א"י של החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה א' - ב', ע' 118.

J. Mann, Addenda to the responsa of the Babylonian Geonim, (5

JQR XI (1921), pp. 455-6.

שאלה זו, שאלת שינוי הכתב, כבר עוררוה חכמי התלמוד, כמו שמצינו בסנהדרין, כ"א, ע"ב: "אמר מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא, בתחילה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקדש, חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי, ביררו להן ישראל כתב אשורית ולשון הקדש, והניחו להדיוטות כתב עברית, ולשון ארמי. מאן הדיוטות א"ר חסדא כותאי. מאי כתב עברית, אמר ר' חסדא-לבונאי וכו'". (ובתשובות הגאונים⁶) כבר הרבו לטפל בשאלה זו. אולם הדבר המיוחד לתשובתו של ר' רב האי גאון, שאנו מביאים בזה הוא, שלא הסתפק בפלפול עיוני גרידה וצרף לתשובתו את צורת האותיות של האלפא-ביתא השמרונית כלה. הלכך מצאנו לנכון לפרסם בזה את האלפבית הנ"ל כצורתה. וזה לשון התשובה:

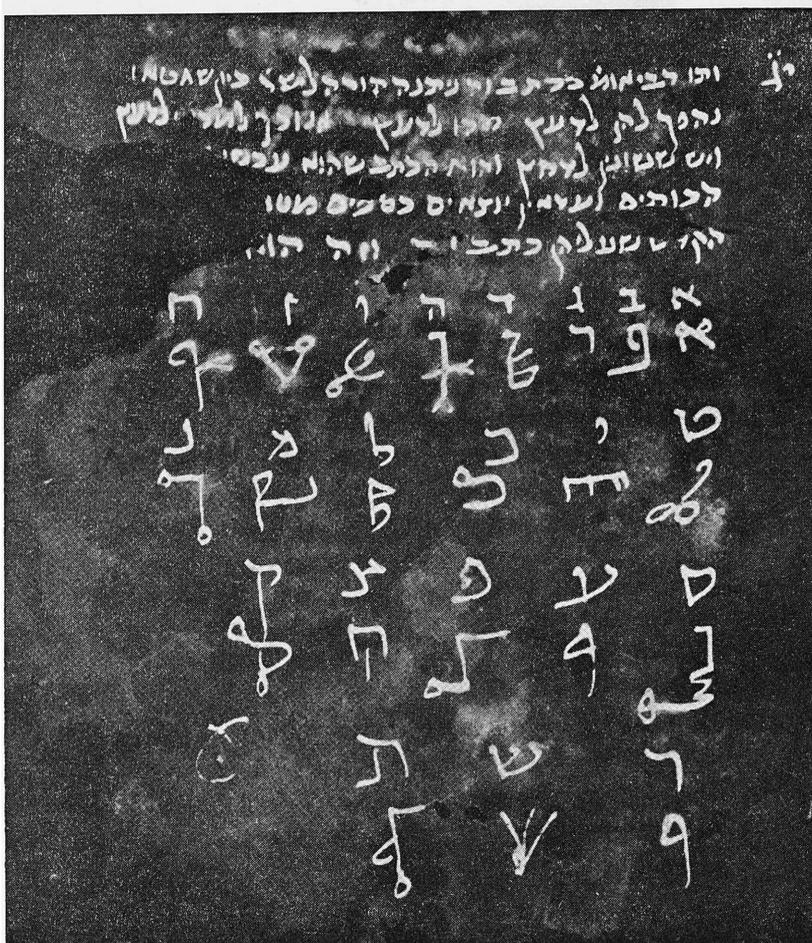
1. "ותו, רבי אומ[ר] בכתב זה ניתנה תורה לישראל [אל] כיון שחטאו
 2. נהפך להן לדעץ⁷, מהו לדעץ? אנו כך למדי[ם] לדעץ³. ויש ששונין לדחץ והוא הכתב שהוא עכשיו [בידי] 4. הכותים, ועדאין יוצאים כספים מטון[בעים בלשון] 5. הק[ד]ש שעליהן כתב זה, וזה הו[א]
- (ראה הציור בעמוד הבא)

לא"ב זו יש להעיר:

- (א) האלפבית נעתקה על פי הכתב הרהוט (קורסיבי) השמרוני מהמאה הי"א, שהיא דרגת התפתחות מוקדמת לכתב הנהוג כיום בקרב השמרונים.
- (ב) אופיניים לכתב הרצוף הם העגולים, הבאים לעתים במקום שני קוים (כמו למשל בא"ף), ולפעמים כתוספת או כעיטור סופרים. עגולים כאלה מצויים באותיות: א', ו', ז', ט', כ', מ', נ', פ', ק', ת'.
- (ג) המעתיק הוסיף לכתב הנהוג כמה קשטים לשם עטור והדור, כנראה בהשפעת הכתב הערבי.
- (ד) וא"ל הן האותיות הדומות ביותר לכתב השמרוני הקורסיבי (הרגיל

6) בתשוב' הגאונים, הוצ' הרכבי, ברלין תרמ"ז, סי' שנ"ה: "אמר רב חסדא אמר מר עוקבא, בתחילה ניתנה תורה בכתב ארמי וכו'".

7) כבר עמדו החוקרים על הנוסח הנכון של מלה זו אם הוא "דעץ", או כפי שיש בקצת גירסות "רעץ". בן יהודה במלוננו מכריע לצד הנוסח "דעץ" ומביא ע"פ הופמן את עדותו של אחד מאבות הכנסיה, אפיפניוס (מהמחצית השניה של המאה הרביעית אחר ספה"ג), המעיד שהיהודים קוראים לכתב בו ניתנה התורה deession, שפירושו הוא חרות או גלוף, והשמרונים משתמשים בכתב זה גם עתה, וזה לא אותו הכתב משתמשים בו היהודים, אלא אותו הכתב שהיה כתוב בלוחות האבן, רק עזרא כשעלה מבבל רצה להבדיל את היהודים מכל האומות ולכן שנה את כתבם, ונשאר הכתב העתיק, אצל השמרונים בלבד (ע"פ G. Hoffmann, ZAW 1881, Ss. 334—337). המדובר הוא בזמנו של אפיפניוס. השם deession או יותר נכון deessenon מורכב משתי מלים deess ηνὸς. פירושו טופס או צורה, ו"deess" אינו אלא דעץ שבתלמוד ובכתבי הגאונים.

במאות האחרונות): אל"ף (במקום שני קוום מימין בא עגול), בי"ת, גימ"ל (פחות מורכבת, אולם באותו המבנה), דל"ת (בתוספת קישוט מורכב מלמטה), ה"א (תוספת יתד מימנה), ו"ו (הכיוון לימין במקום הכיוון הרגיל לשמאל), טי"ת (סגר את העגול מימין והוסיף עגול משמאל), יו"ד, כ"ף, למ"ד (בתוספת משולש בראשה), מי"ם (בשינוי תקנות הקוו העליון, שנעשה פשוט יותר), נו"ן (זוקפה בתוספת עגולים בקצוות), סמ"ך (מורכבת קצת יותר), עי"ן (ממש כמו בכתב הרהוט בתוספת קו ממיין ועגול בקצה השמאלי), קו"ף, רי"ש, שי"ן, ת"ו (בשינוי קטן: בתוספת עיגולים במקום קווים).¹

(1) מדברי ש. ליברמן בסניני ב', ט' (תרצ"ט), עמ' 247 נתברר לי, שקטע דומה מהגניזה נתפרסם על-ידי מ. גסטר ב-JRAS 1913 וכן ב-Studies and Texts I, pp. 600 ff. הא"ב שפרסם הח' גסטר ז"ל היא מהבודליאנה ושייכת, לדעתו, למאה הי"ב או הי"ג. היא דומה מאד לא"ב השמרונית שלנו, ורק שנויים קלים בלבד מבדילים ביניהן. נוסח שלישי השונה קצת משניהם נתפרסם באותו הספר (עמ' 608), ואף הוא שייך לתקופת הגאונים, ועיי"ש.